

БОГУМИЛ ХРАБАК

**ПРИЛОГ ПРИКАЗУ ПРИВРЕДНИХ ПРИЛИКА ЧАЧАНСКО—
ПОЖЕШКОГ КРАЈА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XVI ВЕКА**

Дубља унутрашњост Балканског полуострва изван основних саобраћајница није много помињана у путописачким забелешкама, ни у државним актима. У званичним списима османлијске царевине касабе и села таквих географских средина нашла су своја места у пореским дефтерима детаљних пописа, а у другим вестама службених докумената — једино ако је реч о каквим представкама локалног становништва, или молбама приватних људи, или у наређењима Порте око сакупљања хране и људи који су били потребни за вођење похода или за прехрану великих градова, око поњења разбојника или злоупотреба, односно за купљење људи за рад у рудницама и за весла на царским галијама. Кадилучка средишта имала су своје судске протоколе („сидиле“), али су они за већину места изгубљени или уништени у разним ратовима, покретима маса или у епидемијама.

Другачије није могло бити ни са Чачком и Пожегом (која се налазила у чачанском кадилуку). Средњовековни Градац, саграђен на терену старе римске вароши, био је градско утврђење, те жу-

панска и епископска столица. Сеоско насеље у близини старог каштела прерасло је у турску паланку, која се полако претварала у нерурално насеље, упоредо са великим процесом урбанизације за време османлијске владавине. Ранији Градац је и даље постојао као стари град (Ески Хисарлик). Један француски путописац (Луј де Е, барон од Корманена) забележио је (1626) по чувењу да се у близини ушћа Ибра у Мораву налази стара тврђава по имену Чачак.¹ Ни Чачак ни Пожега нису изричито набројани као нахије 1516. и 1521. Пожега је ушла у попис нахија смедеревског санцака 1563. године.² Нешто раније наведена је каза (судски срез) Чачак.³ То значи да је касаба „Цачка“ постала седиште кадије пре последњег војног похода Сулејмана Законодавца (1566) у Угарску.

Турски географ прве половине XVII века Хаџи Калфа такође бележи ово место на београдском друму, на обали Мораве, као центар кадилука.⁴ Касабу (чак и шехер) Чачак, код чије планине извире бистра Колубара, у близини ушћа речице Дичине у Мораву и касабе Овчар Бање забележио је више пута познати турски путник и писац шездесетих година XVII столећа Евлија Челебија. Он је написао: „То је у стара времена било насељено село, па се током времена због добре климе становништво намножило, тако да је место постало насељено дивно као рајски врт. И то место је хас смедеревског санцака. Њиме управља санцак-бегов војвода. То је частан кадилук у рангу кадилука од 150 акчи. У свему има деведесет шест напредних села. Ту се налази заступник Портиних спахија, јаничарски сердар, тржни надзорник (мухтесиб) и пуномоћник представника шерифа. Ова варош налази се на једном пространом терену на обали реке Мораве. Јако је насељена и развијена. Украшена је виноградима и баштама, са обрађеним бостанима. То је заиста дивна маса касаба“. Варош је сачињавало шест махала са 6.000 кућа, приземних и на спрат, покривених ћеремитом и даскама. Постојали су два хана и двадесет дућана. У месту су радиле четири основне школе и три медресе. Школовању омладине посвећивана је пажња, јер је насеље имало мало учених људи. Деца су гајила велико поштовање према деци неког Арапина званог Хаџу'л Харемејен (ходочасник Меке и Медине); њега су сви примали у своје домове и држали га у свему као свота. Ерлије (мештани) су били добри муслимани, поштени и непристрасни пословни људи. Имали су седам џамија и три текије.⁵

Села у југоисточном правцу од Чачка била су развијена, али растрчана (1660).⁶ У време турских пописа смедеревског санцака

1476. и 1527. године између Чачка и реке Дрине простирала се влашка кнежевина кнеза Радована Бакића, која се састојала од 64 расутих села, у којима је живело 912 влашких домаћинстава, са 37 примићура, 38 ратаја и 24 теклића. У исто време нека од села на том простору припадала су другим кнежевинама, тако да Бакићева села никако нису представљала целокупну популацију. Од тих села Доња Висибаба и Горобиле налазили су се у непосредној близини Пожеге са примићуром Вукшом, сином Рајице. Источно од Пожеге било је смештено село Рошци са старешином Тодором Ђурђевићем. Југозападно, пак, заселак села Роге под именом Забрђани са примићуром Влатком Марушићем. У ту групу спадало је и Ариље, као овеће насеље на Моравици, југоисточно од Пожеге, са примићуром Братком, сином Рибнице, и са оуседним мањим селима Латвицом (примићур Вукашин Радоњин), Гривском, пет километара западно од Ариља (Вукашин Радоњин), Грдовићима (Бранислав Николин), Бјелушом, 10 километара југозападно од Ариља (Црнко Радоњин), Сјеверином, шест километара западно од Ариља (Јованиш Радојев) и Краварицом с десне стране Моравице (Миркеша Бранаквић).⁷

Чачак као привредно средиште није посећиван од Дубровчана. И за Чачак и за Пожегу био је важан друм који је уз Западну Мораву водио из Крушевца према Ваљеву, Заслону (Шапцу) и Срему. На том путу у лето 1565. харамиде су одузеле неким дубровачким трговцима новац на путовању између Чачка и Крушевца.⁸

Средњовековна Пожега развила се на раскрсници неколико важних трговачких друмова који су постојали још у римско доба.⁹ Претпоставља се да је на том месту била смештена римска муниципија Малвеза (II век н. е.). Као насеље она се до турског освајања (1458—9) изричито не помиње, али је морала постојати и то као седиште обласног управитеља. Владимир Ђоровић не помиње Пожегу кад говори о насељима која су се у доба отоманског царства развила у вароши.¹⁰ Ниједан западни путописац XVI и XVII века не бележи Пожегу. Хаџи Калфа наводи име насеља у деминутивном облику! („Пожегацик“), за разлику од много значајније Пожеге у Славонији (у турским рукама од 1532); она је за њега кадилук.¹¹ Ердељановић и Николић прибележили су да је народ причао баснословне приче о некадашњој Пожеги.¹²

Из Пожеге су пословни људи долазили у Дубровник још седамдесетих година XV века и ту се понекад задуживали, наводно једном 1475. и једанпут 1476. године.¹³ Тачније, по среди су три задужења из 1476. године. Међу дужницима налазио се најпре Оли-

вер Костадиновић из Пожеге, који је, заједно са Радичем Радишићем из Рудника, подигао робни кредит од Николе Бакровића од 150 дуката, што је исплатио 29. априла наредне године.¹⁴ Други дужник био је Вукша Радчић, такође из саме Пожеге, који се 19. септембра 1476. код истог веровника задужио за 86 златника, што је намирио 29. априла 1477. године,¹⁵ кад је у велику луку подно брда Срђа дошао са супрађашинном Костадиновићем. Управо тога дана њих двојица као ортаци примили су робе на почек од Бакровића за 108 дуката.¹⁶ У велики град св. Влаха долазили су и неки из села крај Пожеге. На пример, 28. априла 1481. Цветко Радашиновић и Гојин (Goynus) Радановић из места Лисице изнад Пожеге (de Lisiza supra Posegam) задужили су се у Дубровнику са 15 дуката, што су намирили новембра 1485,¹⁷ приликом новог доласка у Дубровник. У то време еспап на вересију примио је и Радивој Радашиновић из Пожеге, али за малу своту од непуних десет дуката, плаћајући остало свакако готовим новцем или довученом робом; дуг је отплатио после седам месеци.¹⁸ Треба запазити да је један Радашиновић неколико година раније био сеоски трговац. Перспектива ових који су доносили увозну робу са Запада била је да кад пословно ојачају сиђу у касабу. Треба обратити пажњу и на разлику имена наведених пословних људи. Само је Оливер Костадиновић имао име и презиме старих становника Србије, док су остали носили „влашка“ имена. Насељавање влаха је, изгледа, обављено већ првих година турске владавине. Како се увозник стране робе са стариначким именом налазио у Пожеги 1476. године, треба претпоставити да је он ту живео и последњих деценија, можда и пре доласка Турака. Он би представљао доказ да је пословног света било на тргу у Пожеги и у време турског завојевања.

Евлија Челебија забележио је Пожегацик као кадилук, камо је специјално дошао из Београда и вратио се (1665). За њега је место било „лепа касабица, врло развијена и красна“, сигурна и мирна, јер се налазила подалје од друма. Пожега је била хас и војводалук санџак-бега из Београда и кадилук у рангу од 150 акчи. Њен сеоски рејон обухватио је 110 развијених села. Раја су били Бошњаци, Срби, Бугари (тј. стариначко становништво) и исламизовани Бошњаци и стари и досељени Срби. Муслиманско становништво носило је кратке чохане доламе и калпаке од разнобојне чохе; било је покорно и послушно властима. Касаба је у то време имала десет махала (што значи да је Пожега била много мање ушорена од Чачка са само пет махала, али много више кућа) и 1.060 кућа,

приземних и на спрат, покривених даскама и ћеремитом. Винограда и башта је било врло много у оквиру кућних комплекса и изван њих. У свакој махали уздизала се џамија, а у целој вароши су постојале још четири текије, шест основних школа и три медресе.¹⁹

Помињање различитог становништва, стариначког и досељеничког, није било толико важно због малих разлика у говору и народне ношње колико у привредној делатности и у социјалном положају. У Чачак је допрло мање насељеника, тако да је ту боље очувано старо узорно ратарство, мада крај није био богат зиратном земљом. У седмој и осмој деценији XVI века житарице из чачанског краја су и извожене. Јуна 1566, на пример, са Порте је наређено чачанском кадији да пожури са прикупљањем зрнасте хране; раније му је било наложено да испоручи 300 мутова јечма и сразмерно других житарица, и то половину у Баточини, а половину у Белој Цркви; нова заповест је преиначила раније пропозиције, па је био дужан да 500 мутова скрива у сам чачански град, стари Градац („Ески Хисарлик“).²⁰ Десет дана касније чачански кадија је примио службену поруку и о другим обавезама кадилука у вези с царским ратним походом: поред одређивања веслача, требало је журно да дотера 200 грла брва.²¹

Храна из Чачка експедована је, међутим, и касније, и то у сасвим другом правцу. Јестиво потребно великој ратној луци Херцег—Нови обезбеђивао је смедеревски санџак, тј. данашња северна Србија. Житарице тражене на истом месту годину дана раније пропале су на путу. Због тога је 1572. године херцеговачки санџак—бег Хасан тражио у Цариграду да се конвој не упућује без одговорног старешине и Портиног чауша, јер је посада трпела оскудицу, тако да је хране било свега још за неколико дана. Примивши извештај, Порта је наредила чачанском судији да, према ранијем налогу, пожури са прикупљањем и наплатом зрневља, па да га пошаље у Херцеговину.²² Годину дана раније каравани за Херцег—Нови стигли су до Фоче; поред жита из смедеревског санџака било је ту намирница и из Срема, чије су стахије чак страдале на херцеговачком љутом камењу.²³ Треба претпоставити да је и 1571. део обавеза за Херцег—Нови ефектуиран у чачанском крају.

И много касније, на почетку великог тзв. бечког рата, у дефтеру иштире (тј. куповине хране по принудној цени за потребу војске) за 1682. каза Чачка је требало да испоручи 1.140 кејла јечма, 300 пшенице и 300 брашна; каза Пожегаџика имала је нешто мању обавезу: 1.060 кејла јечма и по 200 пшенице и брашна. То су

биле најмање количине које су разрезане на казе смедеревског санџака.²⁴ Поменуће количине указују и на пропорције житарица које су се гајиле у чачанско-пожешкој регији. Јечам према пшеници (и брашну) у чачанским селима налазио се у сразмери 65,53 : 34,47, у пожешким 72,6 према 27,4. Кукуруза ту још нема. Столеће касније он ће отприлике покривати половину обрадивих површина под житарицама. Токсм XVI века у целој Србији приметно је повећана производња племените житарице — пшенице. У београдском крају, примерице, 1528—30. пшеница чини 36,4 одсто обавеза, 1536 — 39,64 одсто 1560 — 44,1 одсто, док се производња јечма стално смањивала, да би се, потом, стабилизовала на свега 23 одсто количина произведених житарица.²⁵ Као што се види, област која се овде проучава ни знатно касније није достигла београдски просек још из 1528. године, свакако не само зато што је земља била знатно слабија, него и зато што су Чачак и Пожега још око 1660. године били мале касаве (Чачак са приближно 30.000 становника, Пожега са 6.300, ако се рачуна по пет житеља на кућу, према подацима Евлије Челебије), па на локалном тржишту, које највише утиче на производњу, није било оне потражње пшенице као на много већем и прометнијем београдском.

Пожешки крај је у XVI столећу био познатији по руднику Чемерно, него по својој ратарској привреди. Мајдан гвожђа Чемерно налазио се у пожешкој нахији и имао је топионицу и ливницу за израду топовских ђулади. Према попису из 1559—60. године двојица мартолоса из села Горње Бреково, шесторица из села Кулиновце (?), двојица из Латвице, Милош, син Радованов, и његов син из Бјелуше, па Радован Радићин са браћом Рајаном и Драгославом из села Шљиварића били су задужени да чувају рудник и његова постројења.²⁶

Група стручних радника (ренџбери) и неки емини (државни повереници) узели су 1564. поменути рудник у трогодишњи закуп под условом да се уклоне спахије које су се налазиле у селу Осојници, да се за окна одреди хас и да се из три околна села (Кюпривица, Горња Лука, Кордет) обезбеди физичка радна снага (ипчи). Кад је најам уговорен ретко је кога било у ревирима. Закупци су прве године активности намирили прихваћену финансијску обавезу. То нису били у стању и друге године (1565), кад је у том крају владала зараза куге и кад су сељаци одређени за рад у руднику били оптерећивани другим пословима, одвођени на изградњу лађа и натерани да дају порезе којих су, иначе, били ослобођени. Сељаци —

рудари су почели да напуштају рад у руднику, који је стагнирао не само економски, него су и његова постројења почела да се руше. У пролеће 1566. дошао је на султанов праг да се жали и мартолоос Рајко, уведен у дефтер, као и остали мартолооси, да обезбеђује рудник, с тим да буде ослобођен плаћања ушгура, пореза на овце и групе диваноким намета. Међутим, ни султанов берат ни вилајетски дефтер нису могли да мартолоосе одбране од порезника, који су их задуживали и оним врстама дажбина којих су изричито били ослобођени.²⁷ Само две и по седмице раније, на предлог надзорника рудника Мумина, Порта се сагласила да умрлог мартолооса Рајина, који се населио у селу Которане (?) у пожешкој нахији, замени у служби син му Рајак. Занимљиво је да је султанова наредба са бератом послата босанском, а не смедеревском санџак-бегу и вишеградском, а не чачанском кадији.²⁸

Мартолооси из ужичког краја у руднику Чемерно понекад су напуштали службу у потрази за бољим радним условима. То је учинио и Петар, син Вукдрагов, из села Перкова (?) у ужичком кадилуку. Због тога је надзорник мукате Мумин предложио да се на Петрово место заведе Тодор, син Хрељин. Мартолошку дужност у руднику Чемерно напустио је тада и Никола, син Ђуриш, из пожешке нахије, па је Мумин на његово место предложио неки Рајака из Горње Луке.²⁹ Услови рада у руднику морали су бити изузетно тешки, а набавка хране несигурна кад су и мартолооси, који су само чували окна и постројења, бежали на друге стране. Нису само Ужичани служили као мартолооси у том руднику. Неки Звонко, син Вукманов, населио се у Осојници, па је стекао берат као мартолоос. Он је умро у пролеће 1566, па је затим Мумин на његово место предложио му сина Рајака.³⁰ Биће да се и дужност рудара наслеђивала, с обзиром да је била повезана са уживањем извесних повластица.

Мартолооси који су чували рудник Чемерно одбили су да плате порез маја—јуна 1566. наводећи да и њихови очеви нису плаћали порез на овце (адет-и агнам). С тим у вези, порезник Мехмед, задужен да сакупи овчарину у ужичком и чачанском кадилуку, обратио се за стручно мишљење смедеревском санџак-бегу, а овај Порти. Одговор је био да се од мартолооса та дажбина не узима.³¹ Поменути мартолооси нису били сиромашни људи. Сакупљач пореза је накнадно обавестио Порту да ови држе читава стада оваца, по 200—300 глава. Цариград је, и поред те информације, остао на начелном

ставу да мартолосе као повлашћену рају не треба оптерећивати наметом на овце.³²

У руднику Чемерно радила је и раја из села новопазарског кодилука. Пописани су житељи села Подраже (?), Рудице, Дуратина, Старе Зукве (?), Мочице, Хрћице (?), Глеђице и још неких. Захтев да се они ангажују учинили су емини Чемерна. Поред тога, емини су их увели у списак јемаца за свој закуп рудника за своту од 50.000 акчи. Тих десетак села, наиме, требало је да гарантује султановој каси уговорену своту, ако ову не би били у стању да намире закупци. У име таквог аранжмана, емини су од куће рудара узимали годишње по прош у новцу, по овцу и још друге хране. На то су (1576) житељи 60 кућа побегли, не желећи да раде тешке послове уз толике дажбине и обавезе гаранта. О томе је новопазарски кадија поднео извештај централној државној власти. Порта је потом решила да се обавеза ових села пребаци на неку другу групу насеља. Чим су обавезе престале, неки од одбеглих су се вратили свом огњишту. Немајући сигурну ситуацију на другој страни, а трпећи обавезу преузетог годишњег најма, емини Чемерна су сваком раније ангажованом селу разрезали по 5.000 акчи, док се стање не стабилизује, како лично не би штетили. На то су поново реаговали сељани изјавивши да не мисле да отплаћују туђи закуп, него ће се поново разбежати, па држава неће од њих убрати ни уобичајене рајинске обавезе.³³

Није познато до ког времена је рудник Чемерно радио и колико је још дуго турска војска добијала топовску ђулад из мајдана. У једном много каснијем акту из 1781. године, који се тиче социјалног статуса раје и рудника у познатом руднику и тополивници у Каменграду (Босанска Крајина), помиње се и Пожегаџик као кадилук коме је акт прослеђен, свакако ради компаративног потребног саопштења. Ако производње и није било у то време у Чемерну, локалитет је остао у сећању Портине администрације кад се радило о рударима и изливању топовских кугли.³⁴ Већ почетком XVIII века Пожегаџик, који је тада био паланка, морао је бити чуван са 15 војника од хајдука из околине који су насртали на житеље места.³⁵ Ти нефери из Пожеге су припадали радним четам (черехори). За време похода на Пољаке 1674. године, 230 таквих хефера мобилисано је у смедеревском санџаку; из Ужица је требало да пође 43, из Чачка 13, из Новог Пазара 15, из Пожеге десет, итд.; сваки такав војник требало је да буде обезбеђен са 4.000 акчи, што су имали да сакупе мештани.³⁶

На производњу у руднику, поред радне снаге, много су утицале и епидемије, које су проређивале рударе и умањивале могућност њихове прехране. Већ је поменута кућа из 1565. У суседном Руднику, који је, такође, тада радио као мајдан, харала је зараза следеће године, која мора да се проширила и на пожешки крај. Велике епидемије су обично трајале три узастопне године, пре свега због последица умирања и неотрађивања земље прве године. Биће да је поменута кућа из 1565. била једна од таквих.

Н А П О М Е Н Е

1. Р Самарџић, Београд и Србија у списима француских савременика, XVI—XVII век, Београд, 1961, 174.
2. О. Зиројевић, Турско војно уређење у Србији (1459—1683), Београд, 1974, 96.
3. Историја народа Југославије, књ. II, Београд, 1960, 67.
4. Хаџи-Калфа или Ђатиб Челебија, приоштио Ст. Новаковић, Споменик СКА XVIII, Београд, 1882, 70.
5. Евлија Челеби, Путопис, Одломци о југословенским земљама, превео Х. Шабановић, Сарајево, 1979, 66, 239, 334, 380, 383; 384.
6. Исто, 381.
7. М. Васић, О кнежевинама Бакића под турском влашћу, Годишњак Историјског друштва БиХ IX, Сарајево, 1957, 224—27.
8. Б. Храбак, Помени хајдучких акција на Косову и у Србији у XV, XVI и XVII веку, Годишњак Архива Косова, VIII—IX, Приштина, 1975, 13—4.
9. Драгашевић, Археолошки-географска истраживања, Гласник Српског ученог друштва, 45, Београд, 1877, 126.
10. Вл. Ђоровић, Историја Југославије, Београд, 1933, 293.
11. Хаџи-Калфа, 70, 72.
12. Ердељановић-Николић, Трговачки центри и путеви, Београд, 1899, 224.
13. I. Воје Кредитна трговина у средњевековном Дубровнику, Сарајево 1976, 250. — За Пожегу су 60-их и 70-их година XV века били везани велики дубровачки извозник Радохна Радовчић и његов син Стјепан, који су из Пожеге као базе обилазили остала места југозападне Србије; због тога су их у завичајном Дубровнику и звани „из Пожеге“ (Б. Храбак, Трговачке и саобраћајне везе Новог Пазара 1461—1521, Новопазарски зборник IV, 1980, 5).
14. Хисторијски архив у Дубровнику, Дебита нотариате XLIV, 192 од 27. VII 1476.
15. ХАД, Деб. XLV, 37 од 19. IX 1476.
16. Исто, 166' од 29. IV 1476.
17. ХАД, Деб. XLVIII, 107 од 28. IV 1481.
18. ХАД, Деб. I, 128'. Због изједначавања Ужичке и Славонске Пожеге, у нашу науку ушла је погрешна констатација о томе да је у Ужичкој Пожеги током XVI века постојала дубровачка трговачка насебина (В. Винавер, Турска и Дубровник у доба шпанске инвазије Јадранског мора, 1617—1619, Историјски гласник, 1952, 37; ст. Игњић, Ужичка нахија, Београд, 1961, 24—28.
19. Евлија Челеби, н. д, 381.
20. *Başvekâlet arsivi* (Истанбул), *Mühimme defteri V*, стр. 640, н^о 1824, 20 зилкаде 973.
21. Исто, стр. 690, н^о 1947, 30 зилкаде 973.

22. Комисија за историју народа БиХ (при Академији наука и умјетности БиХ), инв. бр. 139/II, Mühimme defteri XIV, 460.
23. Исто, стр. 81/II (Mühimme defteri XIV, 460).
24. О. Зиројевић, н. д, 292.
25. Б. Храбак, Извоз житарица из Османлијског царства у XIV, XV и XVI столећу, Приштина, 1971, 466—7.
26. М. Васић, Мартолоси у југословенским земљама под турском влашћу, Сарајево, 1967, 122—3.
27. Комисија за историју, инв. бр. 75, превод А. Полимца, (1977), аккјам дефтер из 973 X., фотокопија 239, стр. превода 63—4, 65, султанове наредбе издате 23. јуна 1566. смедеревском санџак-бегу, кадијама Чачка и Ужица и надзорнику рудника Мумину.
28. Исто, фк. 249, стр. 89—90, наредба од 6. јула 1566, санџак-бегу Босне и вишеградском кадији.
29. Исто, фк. 252, стр. 9708 и 98—9, наредбе издате 27. јуна 1566. надзорнику Мумину.
30. Комисија, инв. бр. 75, аккјам дефтер из 973, X. фк. 244, стр. 75, под 25. VI 1566.
31. Исто, фк. 268, стр. 145, наредба од 2. јула 1566.
- 32. Комисија**, инв. бр. 75/I, фк. 268/V, стр. 88—9 другог додатка, наредба ужичком кадији од 2. јула 1566.
33. Исто, фк. 436/II (1334), стр. 126—7 превода, 16. XII 1576.
34. Комисија, инв. бр. 139/IV, Mühimme defteri, н^о 261, стр. 238 превода, 1195 X.
35. Комисија, инв. бр. 139/V, МД, стр. 15—6 превода, н^о 17, 1701. година.
36. Комисија, инв. бр. 75/I, аккјам дефтер, додаток, фк. 496/X, стр. 212 превода 20. III 1674.